

Litteratur

ETT SVUNNET UPPSALA

GURLI TAUBE, *Ett svunnet Uppsala*, Bonniers, Stockholm 1966; pris 57: 50.

Med ett drygt hundratal fotografier åtföljda av korta, informativa texter skildrar Gurli Taube Uppsala och dess människor under 1800-talets andra hälft och fram till första världskriget. Kända och okända uppsalabor kommer läsaren till mötes på de kullerstensbelagda gatorna och i de ombonade, palmprydda rummen. Författarinnan har verkligen bemödat sig att göra ett stort tvärsnitt genom dåtidens Uppsala. Alla tänkbara kategorier av människor och miljöer skildras på bilderna och i kommentarerna till dem. Uppsala var inte en sovande idyll på denna tid: 1866 invigdes järnvägen men till stationshuset bortanför Stadsdiket ledde då inte ens en riktig gata, domkyrkans utseende förändrades radikalt vid ombyggnaden 1885-93 och 1906 fick staden sitt spårvägsnät.

Flertalet fotografier är tagna av kända uppsalafotografer, bland dem Henri Osti, som etablerade sig i staden redan på 1850-talet och länge var dess främste fotograf men som så småningom konkurrerades ut av den skicklige Alfred Dahlgren. Bilder finns också från Per Hansellis, Emma Schensons och Anders Larssons ateljéer. Dessa fotografier, som betytt så mycket för vår uppfattning av gångna tidens Uppsala, har av författarinnan på ett förtjänstfullt sätt skildrats dels i fotografier dels i det givande inledningskapitlet.

Men det är inte bara de vältagna bilderna, som förmedlar en levande kontakt med det svunna Uppsala utan i minst lika hög grad författarinnans kunskapsrika texter, som ger extra liv och autenticitet åt boken genom att hon själv har upplevt mycket av det som skildras.

Ett svunnet Uppsala är ett värdefullt tillskott till uppsalalitteraturen; boken hade dock fått ännu större värde om trycket givit fotomaterialet full rättvisa.

H. M.-B.

FEM UPPLÄNDSKA KYRKOR SKILDRADE
I SAMLINGSVERKET SVERIGES KYRKOR

Under 1966 har i Sveriges Kyrkor utkommit häftena 110 och 111. Det förra omfattar Estuna och Söderby-Karls kyrkor, vilka skildras av *Ingeborg Wilcke-Lindqvist*. Det senare omfattar Svinnegarns, Enköpings-Näs och Teda kyrkor. Beskrivare är *Ingrid Rosell*.

Det är två mycket intressanta kyrkor Ingeborg Wilcke-Lindqvist beskriver, Estuna och Söderby-Karl. Det är en eminent skildrare, som för oss med till de nämnda roslagshelgedomarna. Särskilt beaktansvärt är föreliggande häfte, då det torde vara det sista hon lägger hand vid. En stor kyrkoberivningsgärning har därvid slutförts. Ingeborg Wilcke-Lindqvist är elev till Johnny Roosval och var bland medlemmarna i det roosvalska konsthistoriska seminariet, som, mestadels per cykel, reste ut och studerade de dittills så föga kända kyrkorna i Uppland. Redan 1912 hade Sigurd Curman och Johnny Roosval startat serien Sveriges Kyrkor. Det första häftet gjordes till ett upplandshäfte i det att där beskrevs kyrkor från Ärlinghundra härad. Märkligt är, att det i år är 55 år sedan det stora verket började utkomma. I förstone ansågs att det samma skulle ta i anspråk 20-30 år, men med den grundlighet, som blivit Sveriges Kyrkors sarmärke, torde det ta ännu åtskilliga decennier innan verket är fullbordat. Ingeborg Lindqvist började som medarbetare i verket 1920. Hon tog på sin lott framförallt roslagskyrkorna. Sålunda har av hennes hand tidigare bl. a. följande kyrkor i Roslagen beskrivits i den stora serien: Skepptuna, Lunda, Orkesta, Markim, Skånella, Vidbo, Frösunda, Frötuna, Länna, Almunge, Knutby, Faringe, Bladåker, Edsbro, Ununge, Roslagsbro, Vätö, Husby-Sjuhundra, Lohärad, Malsta, Fasterna, Skederid.

Härtill kommer att Ingeborg Lindqvist åren 1947-1957 författat ett stort antal kyrkoberivningar i det populära verket *Upplands kyrkor*, för vars utgivning hon under en följd av år var redaktör. I detta samlingsverk har bl. a. följande kyrkor beskrivits av henne: Husby-Långhundra, Roslagsbro, Vidbo, Blidö, Länna, Knutby, Faringe, Gamla Uppsala, Bladåker, Vittinge, Alunda, Harbo, Åland, Almunge, Frösunda, Upplands-Tuna, Vätö, Stavby, Skederid, Rimbo, Estuna, Husby-Sjuhundra, Frötuna, Fasterna.

Upplands fornminnesförening apostroferar sin hedersledamot Ingeborg Lindqvist för sällspört helgjuten konst- och kulturhistorisk gärning.

Estuna kyrka har i många år i hög grad intresserat författarinnan och

när nu den stora beskrivningen kommer, baserar sig densamma på mycket grundliga förberedelsearbeten. Den lilla kyrkan började uppföras några årtionden in på 1200-talet och märkligt är att från början ett torn sannolikt planerades över koret. Estuna kan därigenom försöksvis infogas bland den kyrkgrupp, som vi benämna östtornsgruppen och som bl. a. företrädes av Skånåla, Norrsunda, Husby Ärlinghundra och Färentuna kyrkor. Tornet kom dock ej till uppförande, men koret utbildar sig ännu som en naturlig grund härför. Kyrkans struktur kom att något förändras; långhuset erhöi ett tunnvalv av trä med trepassektion och, kanske det mest unika i denna kyrkbyggnad, de putsade innermurarnas överparti försågs med kalkmålningar, som liksom i ett övre band gick runt kyrkan. Målningarna dateras preliminärt till 1270-talet. När man vet hur ovanliga målningar från denna tidiga gotiska tid äro i Uppland, framstår estunamålningarna som desto märkligare. Deras gåta har ännu icke lösts definitivt, dvs. hur man skall tolka deras uppgift i kyrkorummet. Omgavs kyrkan av en läktare för processioner, utefter vilken väggmålningarna kunde ses, eller hade kyrkan en »överbåning», till vars väggar målningarna hörde? Problem som alltjämt kommer att stå under debatt.

År 1298 var ett märkligt datum i Estuna kyrkas historia, då man vet att kyrkan efter en tillbyggnad återinvigdes tillsammans med högaltaret, som helgats åt Lars, Olov och Erik. Västpartiet hade nu utökats så att kyrkan fick den längd den ännu har; det trepassformade tunnvalvet fördes ända fram mot väster. Några målningar tillkom icke i tillbygget. Vid mitten av 1400-talet inslogos tegelvalv i långhus och sakristia och långhuset omputsades och försågs med målningar 1463. En bevarad teckning från 1630-talet visar att, märkligt nog, både vapenhus och långhuset vid den tiden bar takryttare.

Söderby-Karls kyrka tillhör den grupp uppländska gotiska landskyrkor, som från början fick sin rektangulära utsträckning i den form kyrkan alltjämt har. Även denna kyrka erhöi från början, dvs. vid åren omkring 1300, ett tunnvalv av trä med trepassektion, medan sakristian samtidigt försågs med tegelvalv. Den nya stora perioden i Söderby-Karls kyrkas medeltida byggnadshistoria är då den, troligen under mitten av 1400-talet, fick sina nuvarande valv, som senast 1503 försågs med en rik kalkmålningsskrud. Kyrkan är ännu i vår tid välbevarad och är starkt präglad av den interiör den fick under 1400-talets andra hälft.

För den som har intresse för de gotiska landskyrkorna på norra Mälarstranden har Svinnegarns kyrka sydväst om Enköping alltid väckt

intresse, framförallt genom sin originella blindingsskrud på östgaveln. Det ofullbordade västornet väcker även det intresse liksom man stannar för det tragiska förhållandet att de fina sengotiska valven redan på 1600-talet revos. Alla dessa frågor behandlas av Ingrid Rosell. Författarinnan förmodar att den äldsta lilla kyrkan vid Svinnegarn tillkom vid åren omkring 1200, att långhuset då var närmast kvadratisk och att detsamma mot öster avslutades i ett smalare, absidförsett kor. Sedvanlig rektangulär gotisk form får kyrkan vid åren omkring 1300. Det är denna kyrkas östgavel, som nu ses i östgavelns nordliga del, utmärkt av det insänkta korset, omgivet av djupa, liggande sköldblindingar. Till perioden hör den märkliga sakristian, som är sammansatt av två rumsligheter, dels det kryssvälvda huvudrummet och dels ett tunnvälvat litet rum väster härom. Genom antytt arrangemang kommer Svinnegarns sakristia i släktskapsförhållande till ett antal övriga sakristior på norra Mälarstranden, som har två delar, såsom Junkil, Tensta, Långtora m. fl. Man kan tänka sig att dylika sakristior med två rumsligheter återgå på Uppsala domkyrkas sakristiekomplex på domkyrkans norra sida, präglad av liknande dubbling.

Det är dock i den följande byggnadsperioden, förlagd till tiden omkring 1400-talets mitt, som Svinnegarns kyrka framstår som verkligt originell. Kyrkokroppen får samma omfång den ännu har och den övervälvs med fem valv, vars struktur tyvärr icke längre kan studeras efter valvens nyss anförda rivning. Författarinnan tror sig dock kunna rekonstruera valvsystemet och inlägger på sin rekonstruktionsritning starkt från sidoväggarna utspringande pelare, som bildat underlag för valven. Genom de långt utdragna väggpelarna får kyrkointeriören särartade drag, framförallt manifesterat däri att väggpelarna med sina breda sköldbågar liksom bilda kapellartade nischer runt kyrkan. Blickar man ut över jämförbart välvningssystem, kan man peka på Tierps kyrka, S:t Ilians kyrka i Enköping och den helt nyligen frilagda S:t Pers kyrka i Uppsala, alla med kraftigt springande murpelare. Författarinnan anför några liknande väggpelarvälvda kyrkor och nämner Finström på Åland. Härtill anföres ett område i Nordtyskland, som uppvisar liknande väggpelarkyrkor, särskilt i Pommern och Mecklenburg. Det skulle vara intressant att undersöka i vad mån Uppsala domkyrkas långhus har någon impulsiv del i ett dylikt välvningssystem i en landskyrka. Domkyrkans långhus baserar både sina sidoskeppsvalv och mittskeppsvalv på de kraftiga kapellmellanmurar, som, inåtriktade, skenbart bildar domkyrkans yttre »skepp».

Några svårtolkade detaljer vid västpartiet i Svinnegarns kyrka sammanställs med en förmodan att valvinden under viss tid utgjort ett pilgrimshärbärge. Till källan vid Svinnegarn samlades årligen vid käll-drickningstid mycket folk och det var nästan nödvändigt att någonstans härbärgera de fromma resenärerna.

Enköpings-Näs var från början en av de få romanska kyrkorna på norra Mäljarstranden med västtorn. På övligt vis fogade sig till det förhållandevis breda långhuset ett smalare kor, försett med absid. Denna kyrka torde ha uppförts omkring 1200. I nästa byggnadsperiod tillfogas en östlig del till koret och detsamma förses på nordsidan med en sakristia i två fack, en ovanlig sakristietyp inom det uppländska landskyrkomaterialet. Som besläktad sakristia kan nämnas Ängsö från 1340-talet.

Den form, som nyss beskrivits för Enköpings-Näs kyrka, torde tillhöra de tidigare decennierna på 1300-talet. När kyrkan nästa gång ombygges sker det därigenom att en ny sydvägg anlägges något utanför den gamla. Det är denna förhållandevis breda kyrka som i nästa period erhåller valv i tre travéer och därtill ett vapenhus utanför södra porten. Perioden torde kunna dateras till tiden 1400-talets slut.

Därmed är den medeltida Enköpings-Näs kyrka utbyggd och vad som under 1600-talet sker är att ett gravkor för ätten Gyllenanckar uppföres på södra sidan av kyrkan.

Teda kyrka har en för de uppländska landskyrkorna typisk utveckling. Först anläggs en mindre kyrka med praktiskt taget kvadratisk långhus, som mot öster avslutas med smalare kor och absid. I nästa period utökas kyrkorummet i en långsträckt rektangel på nordsidan, försedd med sakristia, vid nästa period övertäckes hela kyrkorummet med tre ståtligt formade ribbstjärnvalv och framför sydportalen förläggas sannolikt ett vapenhus. Medan den förra perioden tillhör tiden omkring 1300, återgår den senare på tidsskedet omkring 1500. I följande perioder tilläggas på sydsidan ett par utbyggnader, varav den östligaste ännu finns kvar och utgör gravkor för Arvid Ivarsson Natt och Dag, död 1683. Kyrkan fick tillika under sitt senmedeltida skick målningar, som emellertid förnyades under 1600-talet.

Vad som ovan antytts om de fem beskrivna kyrkorna är självfallet endast begränsade inslag i kyrkornas konsthistoria. Även under senare århundraden har alla de nämnda kyrkorna berikats både till form och till innehåll. På övligt vis genomgås alla kyrkorummens medeltida och senare inventarier, alltsammans ett rikt tillskott till vår kunskap om provinsen Upplands rika kyrkokonst.

UPPSALA UNIVERSITETS BIBLIOTEK
UNDER KARL XII:S OFÄRDSÅR

Den allmänna uppfattningen är, torde nog kunna sägas, att litterära skatter, såsom arkiv, bibliotek m.m., först under de senaste världskrigen givits skyddsåtgärder under orostider. Särskilt har dylika åtgärder vidtagits under och efter det senaste världskriget för att åt framtiden skydda andliga och historiska värden.

Det är därför med stort intresse, ja, med spänning, man tar del av en studie som nyligen utkommit och som ingår i Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. Den nya studien har nr 10 i skriftseriens C-grupp, Organisation och historia. Författaren, f. överbibliotekarien Tönnes Kleberg, för oss med säker hand och med synnerligen rik dokumentering till det stora nordiska krigets epok under 1700-talets två första decennier. Denna för Sverige så brydsamma tid skapade stark oro även i Uppsala och det gällde för universitetsbibliotekets ledning att se till att de stora handskrifts- och bokskatterna under den brydsamma tiden kom i säkert förvar. Man gick tillväga i princip på samma sätt som nu. Man skapade ändamålsenliga förvaringslådor för materialet och man utsåg platser dit materialet kunde föras, när den verkligt svåra stunden inträtt. Av olika anledningar ansåg man den lämpligaste platsen vara en kyrka, som låg något avsidet från de utsatta platserna. Det blev Österunda kyrka i västra Uppland, några mil norr om Enköping. Som skyddsplats för en del av dyrbarheterna valdes vid sidan härav Gustavianums källare och som tredje depå nyttjades en skeppare med sin skuta, som seglade ut med dyrbara »kistor» till en lugn plats vid Ekoln — Skofjärden. 1713 hade förberedelserna börjat men först i augusti 1719 skedde evakueringen. Efter någon månads undanförsel skedde återhämtningen. 1720 var återuppställningen klar. Helt lugnt blev det dock först efter freden i Nystad 30 aug. 1721.

Författaren behandlar synnerligen ingående de fleråriga förberedelser som gjordes och de många konsistoriesammanträden som höllos för att framställa de nödvändiga riktlinjerna. Det blir en verkligt intressant sammanställning av det som kan utläsas ur protokoll och andra källor och på ett oväntat sätt träder här en sektor av Uppsala universitets inre historia mot oss under en stor ofredstid.

FRÅN BARONERS, BÖNDERS OCH
FISKARES LAND

F. länsassessor Birger Steen har med boken *Baronernas Leufsta* (utgiven på eget förlag) lämnat betydande bidrag till kännedomen om de uppländska bruksbygderna Leufsta, Tobo och Karlholm samt Forsmark. Baronernas Leufsta utgör uppteckningar av hågkomster från dessa trakter efter den med denna bygd välnitierade brukskassören *Joel Godeau*, född på Berkinge i Forsmark. Vad Godeau skildrat är främst tiden omkring 1880 till 1920 — en fängslande tid men samtidigt en prövande tid för den svenska bruksrörelsen. Genom sina kompletterande upplysningar ger Birger Steen, som f. ö. från sin tjänstemannatid är förtrogen med den bygd han bidrar till att skildra, den historiska bakgrunden till Godeaus omfattande berättelser. Dessa börjar naturligt nog med den välbekante industrimannen Louis de Geer och fortsätter att berätta om arbetsmetoder, arbets- och löneförhållanden såväl vid brukshanteringen som jordbruket och fisket.

Bakom titeln *Baronernas Leufsta* rymmer mycket mer än vad titeln låter en ana. Av bestående värde är naturligtvis skildringarna av arbetet vid masugnarna, med kolhanteringen, vallonsmidet och jordbruket, men jag vill framhålla som särskilt berikande interiörerna från kalasen vid bruket, ungdomens hopläggningsdanser och nöjen, dock avmattade efter första världskriget.

Det avslutande kapitlet om fisket i Hållnäs har sitt givna värde med beskrivningen av redskap och båtar och i samband därmed skildringen av avsättningsmöjligheterna för Hållnäsbornas färsk fisk i Gävle och för deras salta strömming på den uppländska landsbygden. I berörda kapitel lämnas vidare upplysningar i ett ämne, som vad gäller Uppland är alltför lite känt, nämligen det om bruksarbetarnas, kolarnas och fiskarnas kosthåll — om skummjolk, lingon, bärtårta och strömming.

Under vintern kunde Hållnäsfiskarna få extra arbete i bruksskogarna. Annat arbete stod knappast att få den årstiden.

Baronernas Leufsta belyser många väsentliga sidor av Upplands kulturhistoria och inte minst dess ekonomiska historia. Man bör känna stor glädje över det arbete Birger Steen nedlagt på att uppteckna brukskassören Joel Godeau's omfattande minnesskatt. Uppland är därmed en hembygdsbok rikare. Tryckningen har bekostats av Upsala Sparbank, Österlövsta och Västlands kommuner samt Hållnäs hembygdsförening.

W. E.

UPPLAND I ERIK DAHLBERGS SKISSER

En tid ansågs det fint bland de forskare, som sysslade med 1600-talets byggnadshistoria, att behandla Erik Dahlbergs Sveciaverk med en viss nonchalans. Man ifrågasatte gärna gravyrernas tillförlitlighet och erinrade om att några blad visade planerade men aldrig utförda projekt. Numera vet man bättre besked. Flera av de bilder, som föreföll mest misstänkta, mest otroliga, har kunnat verifieras på arkivalisk väg genom byggnadsräkenskaper, syneinstrument o. dyl. Men framförallt har man genom ett fördjupat studium av skisser och förlagor till gravyrerna kunnat skilja ut vad som återger verkliga byggnader och vad som undantagsvis återger projekt, vilka eventuellt aldrig blivit uppbyggda.

Teckningarna till Sveciaverket, förvarade i Kungl. Biblioteket men till en mindre del även i Uppsalabiblioteket, utgör en otroligt rikhaltig och värdefull källa till kunskap om 1600-talets herrgårdsbebyggelse och stadsmiljö. Där finns inte bara tuschritade och laverade förlagor till gravyrerna, där finns också icke graverade alternativ, hus sedda från baksidan, snabbskisser av trädgårdspaviljonger, detaljritningar av en portalomfattning eller ett ägarvapen etc. Vidare finns där exakta arkitekturritningar med planer och fasader, vilka tjänat till underlag för perspektivkonstruktioner. Och där finns mängder av intressanta och roliga detaljer med ögonblicksbildens charm: herremän som flanerar eller spelar boll, bönder med plog och harv, glada människor i dans kring majstången — men även vagnar av alla de slag och fartyg från stolta pinasser ner till enkla färjor och roddbåtar.

Hela detta otroligt rika bildmaterial har nu börjat publiceras av *Sigurd Wallin*. Det första bandet som behandlar Stockholm utkom 1963 och nu föreligger ett ännu digrare band med material från Uppland. Det omfattar inte mindre än 732 bilder, av vilka många är delförstoringar, som tillåter ett närgånget studium av alla detaljer. Till bilderna knyter sig en katalogtext, utarbetad i samarbete med Nils Sundquist.

Det vore fåfängt att söka utpeka några särskilda bilder i denna förnämliga bildsvit. Det kanske räcker med att nämna, att uppsalamaterialet krävt 42 planschsidor, Gamla Uppsala 11 och exempelvis Rosersberg 29 sidor för att visa hur fylligt materialet presenteras. Ingen som hyser intresse för uppländsk kulturhistoria kan undgå att glädjas åt denna bok.

Den vedertagna (men något diskutabla) skyldigheten för en bokanmälare att finna ett litet tryckfel kan fullgöras genom påpekandet att

bild 999 av Kårsö sannolikt återger icke de båda flyglarna utan huvudbyggnadens gavlar, utvikta i fasadens plan.

Till sist bör nämnas att det typografiska utförandet står på ett mycket högt plan. Djuptrycksbildernas kvalitet vittnar både om utgivarens stränga krav och om tryckeriets kvalifikationer; tryckorten anges med Nordisk Rotogravyr och P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1966.

E. A.